

Prof. Dr.

KEMAL H. KARPAT

TÜRK DEMOKRASİ TARİHİ

Sosyal, Kültürel, Ekonomik Temeller

İÇİNDEKİLER

ÜÇÜNCÜ BASKIYA ÖNSÖZ

Türkiye’de Demokrasi Tarihi Üzerine Genel Görüş 9

Giriş 9

Kitabın Tarihöncesi..... 12

Türkiye’de Demokrasinin Osmanlı’daki Kökenleri 17

Orta Sınıf ve Demokrasi..... 29

Yeni Kurumlar ve Orta Sınıfın Siyaseten Güçlenişi..... 40

Cumhuriyet Döneminde Demokrasi..... 49

Demokrasi Dönemi Gelişmeleri..... 52

Devlet, Devletçilik ve Orta Sınıflar 64

TÜRKÇE ÇEVİRİYE ÖNSÖZ..... 71

Giriş 79

BİRİNCİ KISIM / TARİHİ TEMELLER: DÖNÜŞÜMÜN

BAŞLANGICI..... 87

BİRİNCİ BÖLÜM

Osmanlı İmparatorluğu’nda Reform Hareketi 89

İKİNCİ BÖLÜM

Cumhuriyet’in Kuruluşu ve Gelişmesi..... 119

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Ekonomik ve Toplumsal Değişmeler 165

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Toplumsal Sınıflar ve Savaş Yıllarının Gelişmeleri	187
A. Köylüler ve Toprak Mülkiyeti.....	188
B. Sanayi İşçileri.....	198
C. Orta Sınıf: Toprak Sahipleri, İşadamları, Aydınlr	201

İKİNCİ KISIM / ÇOK PARTİLİ SİSTEMİN KURULUŞ MÜCADELESİ (1946-1950)..... 223

BEŞİNCİ BÖLÜM

Hürriyetin İlk Belirtileri ve Muhafif Partilerin Kuruluşu.....	225
---	-----

ALTINCI BÖLÜM

Muhalefetin Yaşamasını Sağlamak İçin Mücadele.....	257
--	-----

YEDİNCİ BÖLÜM

İktidar ve Muhalefet Partileri İçinde Anlaşmazlıklar.....	285
---	-----

SEKİZİNCİ BÖLÜM

İktidar Mücadelesi.....	309
-------------------------	-----

DOKUZUNCU BÖLÜM .....

A. Milliyetçilik.....	329
B. Irkçılık ve Pan-Türkçülük (Turancılık)	340

ONUNCU BÖLÜM

Laiklik, Din ve Politika	349
--------------------------------	-----

ON BİRİNCİ BÖLÜM

Devletçilik ve İktisadi Gelişme	371
---------------------------------------	-----

ON İKİNCİ BÖLÜM

Halkçılık ve Sosyal Sınıflar 387

ON ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Devrimcilik, Batılılaşma ve Davranış Değişmeleri 403

ON DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Komünizm ve Etkileri..... 429

A. Örgütlenmiş Faaliyetler 429

B. Komünizm ve Kültürel İrtica 450

ON BEŞİNCİ BÖLÜM

Siyasi Rejim ve Siyasi Partiler 467

A. Eski Anayasa Rejimi 467

B. Türkiye’deki Belli Başlı Siyasi Partiler 469

1960’a Kadar Türkiye’de Başlıca Siyasi Partiler

1. Cumhuriyet Halk Partisi 471

2. Demokrat Parti 485

3. Millet Partisi 507

4. Hürriyet Partisi 511

C. Diğer Türk Siyasi Partileri 513

ON ALTINCI BÖLÜM

Özet ve Geleceğe Bakış 517

Kaynakça..... 535

ÜÇÜNCÜ BASKIYA ÖNSÖZ TÜRKİYE'DE DEMOKRASI TARİHİ ÜZERİNE GENEL GÖRÜŞ

GİRİŞ

Türkiye'nin demokrasi tarihi ile ilgili uzunca bir giriş yazmanın iki ana nedeni vardır: Birinci neden, gerçek demokrasiye olan inancımdır. İkinci neden, Türkiye'de demokrasinin kökleşmesini destekleme düşüncemdir. Bugün (Nisan 2008) bu destek her zamankinden daha önemlidir, çünkü yarım yüzyıllık demokratik kazanımlar tehlikededir. En geniş anlamı ile demokrasi; insanı özgürleştirerek ona kişiliğini, kimliğini ve toplum içindeki yerini serbest iradesiyle belirleme imkânını verir. Böylece özgürleşen kişi, her bakımdan daha verimli, dengeli ve kendisi, toplumu ve dünya ile barışık bir hayat sürer. Demokrasi karşıtı ideolojiler din, ırk, dil vb. unsurları kullanarak kendi görüşlerini topluma zorla kabul ettirmek isterler. Böyle bir rejim ile biçimlenen kişiler hür olamaz ve demokrasiyi benimseyemezler.

Demokrasinin bugünkü haliyle, yani bireysel, eşitlikçi, özgür inanç ve düşüncüyü içererek ortaya çıkışı 18. yüzyıla rastlar. Bu tarih, modern orta sınıfların kimlik kazanmasına, devlet aygıtı-

nın toplumun ve kişinin hizmetine girmesine ve akılcılığın hem dine hem de topluma hâkim olmasına denk düşer. Yine bu tarih, insanların, ülkelerin ve medeniyetlerin birbirlerini durmadan etkilediği; fakat özyüklerini koruyarak “genişlemeye” (ufuklarının açılmaya) başladığı bir dönemdir.

Türk toplumu, Osmanlı'nın son iki yüzyılında ve seksen beş yıllık Cumhuriyet devrinde çok hızlı ve köklü bir şekilde değişmiştir. Bu değişimleri tetikleyen ve gerçekleştiren güçlerin bir kısmı dışarıdan gelmiş; fakat değişimler Türkiye'nin kültürü, tarihi, kimliği ve siyasi tecrübesine göre şekil almış, yerleşmiş, bizim olmuştur. Türkiye'de demokrasinin bu kadar çabuk yerleşmesini, kökleşmesini ve toplumun kültürü haline gelmesini kolaylaştıran çeşitli tarihsel, kültürel ve sosyo-ekonomik nedenler vardır.

Türkiye'de gerçek bir demokrasinin tam yerleştiğini kimse ileri süremez. Gerçek demokrasiden ürken ve demokrasiyi savunanları hor gören kimseler vardır. Diğer yandan, demokrasiyi özel ideolojik amaçları için kullanmak isteyenler de çoktur. Demokrasi, hem dostunu hem de düşmanını bir arada yaşatabildiği için başka siyasi rejimlerden üstündür. Dolayısıyla bütün bunları olağan karşılamak gerekir, çünkü gerçek demokrasiler muhalefete ve karşı görüşe yer vermekle güçlenir. Osmanlı toplumu çok farklı kişileri, dinleri ve düşünceleri yüzyıllar boyunca bir arada yaşatmıştır, çünkü Osmanlı toplumu, temelde insana hürmet etmiştir.

Türkiye'de demokrasi tutunmuştur ve daha da kökleşecektir, çünkü demokrasinin varlığı ve yaşaması için gereken tarihsel, kültürel, sosyal koşullar bu toplumda bulunmaktadır. Demokrasinin temelinde yatan ana düşünce, insanın hür doğup hür yaşamasıdır. Tabiatın ve insan yaradılışının gereği hürriyettir, insan hür doğar, hür yaşar, kendi iradesiyle kurumlar oluşturur ve kendi kararı ile onlara tabi olur. Filozofların sözlerinin ve tüm devrimlerin temelini bu düşünce oluşturmuştur; insanlık tarihi, başlangıçtan bugüne kadar hür insan ile insanı çeşitli amaçlar için kullanmak isteyen ideolojiler, kurumlar, sınıflar arasında geçen bir mücadelenin tarihidir. İslam'da da bu demokratik insani düşün-

ce vardır. Kuran’da “hürriyet” terimi yoktur; fakat “hür” kelimesi sık sık geçer. “Hür”, köle olmayan, bir efendisi olmayan kişi demektir. İslam, zulme karşı isyanı onaylar.

Dinler, insanüstü bir varlık olan Allah adına ahlaki iyilik, eşitlik ve hayatın yüceliğini savunarak ortaya çıkmışlardır. İstibdadın, zulmün ve karşı inançta olanları yok etmenin aracı haline sokulmaları daha sonradır. İlimse çoğu kez akılı ve düşünceyi ön plana koyarak, din adına yaratılan karanlığa ve zulme son verecek aydınlık gibi görülmüştür. Fakat insanlığın en ileri çağında, yani son üç yüzyıl içinde, dünyanın en gelişmiş bölgesi olan Avrupa’da ilim, insanları köleleştirmenin, yaşamlarını zorla değiştirmenin, düşman veya aşağı sayılanları yok etmenin aracı yapmıştır. Başka bir ifadeyle, din ve ilim, gerçek anlam ve amaçları bir yana atılarak, zulüm ve insanları yok etme araçlarına dönüştürülmüştür. Halbuki din ve ilim, yani inanç ve akıl, birbirini tamamlar ve destekler. Gerçek ilim sahibi kimse, dini asla inkâr edemez ve gerçek inanç sahibi dindar, ilmin dışına çıkamaz. İlmin ve inancın barış içinde bir arada yaşaması, ancak demokratik rejim içinde mümkündür.

Türkiye tarihi, din ve ilim adına yapılan birçok aşırılıkla doludur; fakat toplum, temelindeki hür insan düşüncesi sayesinde varlığını korumuştur. Türkiye, akıl çağında, insanı ön plana çıkararak tarihinin, kültürünün ve kimliğinin bilincine demokrasi sayesinde ulaşmıştır. Türkiye’de dini ve laikliği savunanlar, aslında aynı şeyi, insanın düşünce ve inanç özgürlüğünü savunmaktadırlar. Savunduklarını tarihi, felsefi ve akılcı bir temelden mahrum bıraktıkları için mücadele ‘devlet’ kavramı etrafında dönmektedir. Devleti sadece baskı, çıkar ve ideoloji aracı olarak görmek yanlıştır. Devlet, medeniyetin yarattığı gerekli bir kurumdur ve toplumun ortak malıdır. Fakat kolayca baskı ve zulüm aracı olabilmektedir, çünkü teşkilatı sayesinde maddi ve akli güçleri elinde toplayarak istediği şekilde kullanma kabiliyeti vardır.

Bugün Türkiye’de ana konu ‘devleti demokratikleştirmek’ ve ‘devleti halkı ile birleştirmek’tir. Bu temel gerçekleri bir an evvel

anlamak hem kişinin hem de toplumun çıkarıdır. Bu gerçekleri serbestçe tartışmak ve gerekeni yapmak, ancak demokratik bir ortamda mümkündür. 2008 yılında Türkiye, nihayet, gerçek hürriyete ve gerçek demokratik yaşama kavuşmak üzeredir.

KİTABIN TARİHÖNCESİ

Yeni baskısı yapılan “Türk Demokrasi Tarihi: Sosyal, Kültürel, Ekonomik Temeller” kitabı bundan tam kırk sene evvel Türkçeye çevrilmişti, ilk çıktığı zaman ilgisizlikle, hatta olumsuz tepkiyle karşılanan bu çalışma, birkaç yıl sonra eski fiyatından 10 misli fazla bir fiyata satılmasına rağmen tükendi, keza İngilizce aslı da bir yılda tükenmişti. Kitabın değerini halen korumasının nedeni, Türkiye’nin bazı temel meselelerini tarafsız ve korkusuz bir biçimde incelemesidir. Gerçekten, bazı temel meseleler, üzerlerinden yıllar geçmesine rağmen önemlerini koruyarak tartışılarda konu olmaya devam etmektedir. Fransız Devrimi’nin üzerinden iki yüzyıldan fazla zaman geçtiği halde, o tarihlerde tartışılan üç ana konu; hürriyet, eşitlik ve kardeşlik bugün de Fransa’nın siyasi hayatının özünü oluşturmaktadır. Türkiye’de de devrimlerin kökeninde yatan bazı düşünceler etrafındaki tartışmalar gittikçe sertleşerek devam etmektedir. Rusya, 1917 Bolşevik Devrimi’nden yıllar sonra 1991’de sözde demokrasiye geçmesine rağmen hâlâ, sosyal adaleti, eşitliği ve moderniteyi savunan oldukça güçlü bir komünist partiye sahiptir.

Bu kitabın temel konusu, Türkiye’nin tek parti rejiminden çok partili demokrasiye geçişidir. Bu olayın 1945-46 yıllarında şeklen gerçekleşmesine rağmen, demokrasiye geçiş mücadelesi günümüzde de olanca şiddetiyle devam etmektedir. Biz, 1945-46’dan sonraki olayları yakından inceleyerek bulgularımızı birçok yerde makale şeklinde yayımladık. Ne var ki bu yazıları tek kitap haline dönüştürerek günümüze kadarki olayları derli toplu bir şekilde okuyuculara sunmak için ne vakit ne de fırsat bulabildik. Osmanlı yakın tarihi, köyden şehre göç gibi birçok konu

üzerinde çalışmak ve idari sorumluluklar yüklenmek tüm zamanımı aldı, enerjime mal oldu. Bunların yanı sıra Türkiye’de yayımlanacak yazılar, araştırmalar ve röportajlarla birlikte ABD’de Wisconsin Üniversitesi’nde ders vermek, seminer yürütmek ve birçok ülkede konferanslara katılmak çok zamanımı aldı. Buna karşın, Türkiye’de demokrasinin gelişimini günü gününe izlemeye gayret ederek, üzerinde durmadan düşündüm. Aşağıda ifade edeceğim görüşlerim de bu düşüncelerin sonucu, daha doğrusu bir çeşit sentezidir.

Bu sentezi ele almadan önce biri kişisel, diğeri bilimsel iki konu üzerinde kısaca durmak istiyorum. Bunlardan birincisi, Türkiye’nin temel meseleleri üzerinde çalışmama rağmen, zamanımın büyük bölümünü neden ABD’de geçirdiğimle ilgili, sık sık karşılaştığım bir sorudur. ABD’de çalışmakla beraber Türkiye ile fiziki ve manevi ilişkilerim hiçbir zaman kesilmedi. Türkiye’de çıkan gazete, dergi ve kitapları okuduğum gibi senenin iki ila altı ayını Türkiye’de geçirdim. Türkiye’de uzun süre kalınca günlük olayları tarafsız bir gözlemci olarak ele almaktan çıkarak katılımcı olmaya, konuları duygusallıkla ele almaya meylediyorum. Halbuki ABD’de direkt kişisel tesirlerin dışında kalabildiğim için, daha soğukkanlı, çoğu kez şahsi görüş ve arzularımın tersine, akla dayanarak hüküm verebiliyorum. Nihayet, beni birçok meslektaşım gibi dışarıda çalışmaya mecbur eden neden, Türkiye’de düşünce hürriyetinin tam kurulmaması ve güvence altına alınmamasıdır. Yazdıklarımın, söylediklerimden düşünce alanında herhangi bir tavize yanaşmadığım için, Türkiye üniversitelerindeki sözleşmelerim üç defa iptal edilmiştir. Böyle bir tecrübe geçirdikten sonra güvenle çalışabileceğim yerde yaşamak istemem doğaldır.

Demokrasi incelemelerinde mutlaka göz önünde tutulması gereken ikinci nokta, Türkiye Cumhuriyeti’nin Osmanlı geçmişi ile olan ilgisidir. Türk eğitim sistemi ve onu yönetenler, tarihi ideolojik amaçlarını gerçekleştirecek bir araç olarak görmüşlerdir. Oysa tarih, olayları kaydeden, inceleyen ve bunlardan çıkan sonuçları çok kez (en azından ideal olarak) araştırmacının siya-

si ve ideolojik eğilimlerinin üstünde objektif şekilde gören bir bilim koludur. Tarihi okuyan ve inceleyenler bir dereceye kadar gelecekteki olayları etkileyebilirler; fakat geçmişi değiştiremezler. Tarihi yorumlayanlar olayları kendi görüş ve beklentilerine göre değerlendirebilirlerse de olaylar kendine özgü bir objektif varlığa sahiptir. Olaylar eninde sonunda kendi nedenleri ve doğurdukları sonuçlara göre objektif mantık yolu ile değerlendirilirse başka şekilde algılanabilirler. Tarih, canlı bir ağaç gibidir; yaprakları koparılabilir, dalları kesilebilir, gövdesi yok edilebilir fakat kökleri sağlam kaldıkça yine canlanır ve meyvesini verir; olayları gerçek şekli ile aydınlatır. Osmanlı tarihi, bir toplumun, devletin ve nihayet bir medeniyetin tarihidir. Orta Asya Türkmen aşiretleri kendi inanç ve siyasi törelerinin yanında İslam'dan edindikleri felsefe, din, hukuk ve devlet anlayışı ile Moğol siyasi teşkilatından (ordu dâhil) ve Bizans'tan aldıklarını birleştirerek kendi hayat felsefelerine ve özlerine uygun yeni bir sosyal, siyasal ve kültürel sentez oluşturmuşlardır. Bu sentez, Selçuklular zamanında oluşmaya başlayarak bugünkü İran devleti yanında, Anadolu Selçuklu devletini ve kültürünü yaratmıştır. Osmanlı döneminde, yani on dördüncü yüzyılda Anadolu'da ve Rumeli'de çok daha yüksek seviyelere çıkarak yeni bir devlet ve medeniyet ortaya çıkarmıştır. Medeniyet, ayrı dilsel, etnik, dini ve sosyal grupların üzerinde oluşur, bu kimliklerden farklı bir yaşam, kültür ve siyasi sistem yaratarak, yeni bir kimlik ve kişilik doğurur. Bu kimlik ve kişilik, her zaman açık seçik şekilde belirmemiştir. Osmanlı içe dönük, kendi üzerine düşünen, kendini muhakeme eden bir topluluk olmadığı için kişiliğini belirli çizgilerle "ben buyum!" diyerek yazılı bir şekilde ortaya koymamıştır. Osmanlı büyük felsefeci yetiştirmemiştir -bunun nedenlerini burada incelemeyeceğiz- ama belirli bir Osmanlı entelektüel ve felsefi portresi ortaya çıkmış, varlığını devam ettirmiştir. Bu konularla uğraşanlar ancak son 30-40 yıl içinde Osmanlı medeniyetini Arap ve Fars kültürleri dışında kendi başına varlık gösteren bir medeniyet olarak kabul etmeye başlamışlardır. Bunun yanında din esasına dayanan millet teşkilatı,

ayrı dinlere mensup kimselerin ayrı din, dil ve kültürlerini koruyarak ortak bir siyasi idare altında birleşmeleri, Osmanlı'nın özelliklerinden biridir. Osmanlı siyasi kültürü ve ortak para esasına (monetization) dayanan ekonomi, bu birleşmeyi daha da güçlendirmiştir. Merkezi idare, Müslüman ve gayrimüslim taşra elitleri ile yüzyıllar süren işbirliği sayesinde, taşranın kültürünü ve kimliğini etkilemiş, kendisi de taşradan etkilenmiştir. Müslümanlar ve gayrimüslimler arasında din, dil farkları bulunmasına ve devletle olan ilişkileri farklı olmasına rağmen, her iki grup da Osmanlı'nın yarattığı devlet seviyesinde siyasi kültürü paylaşmıştır. On dokuzuncu ve yirminci yüzyıllarda Yunan, Sırp, Bulgar, Romen halkları ve nihayet Türkler, paylaştıkları devlet kültürünü değil, dini ve etnik kimliği milliliğin temeli sayarak birbirlerinden ayrılmışlardır. Her grup, kendi "milli kültür" özelliklerini vurgulasa da ortak Osmanlı devlet kültürü sessizce yaşamaya devam etmiştir. Balkan hükümetleri, bizim Arapça, Farsça terimleri Türkçeden çıkardığımız gibi, dillerindeki birçok Türkçe meslek, yemek, âdet vb. adlarını kendi dillerinden çıkarmışlarsa da bu "gayri milli", yani Türkçe eski terimlerin kullanımı sürmektedir. Aynı şekilde, Osmanlı'dan kalan "devlet", "otorite" ve "halk" kavramları, "milli" renk olarak hayatlarını devam ettirmiştir. Osmanlı'nın yarattığı bu medeniyet, Balkanlar'da, Anadolu'da, hatta Suriye, Ürdün, İsrail ve Irak'ta varlık göstermektedir. Bu ülkelerde Osmanlı'dan kalma bazı kanunlar hâlâ uygulanmaktadır. Avrupa'da ve ABD'de yaşayan, -sayıları az olmakla beraber- bazıları Balkan ve Arap kökenli bilim adamları son on beş yılda bu gerçeği ısrarla belirtmişler, Osmanlı medeniyetinin hakkını teslim etmişlerdir (Bu konuda en azından yirmi beş kitap adı verebilirim). Osmanlı'nın önemi ve derin izlerini kabul etmeyen artık pek yoktur.

Bugünkü Türkiye, çeşitli etnik kökenlerden gelen halkı, kültürü, bilhassa ortak dini, siyasi geleneği ve bu geleneğe dayalı demokrasi anlayışıyla Osmanlı'nın bir devamıdır. Türkiye'nin psikolojik ve sosyal gücü, bu tarihi kökenlerinden kaynaklanır. Siyasi rejimler değişebilir ve değişmeleri esasen olağandır; fakat siyasi

rejim değişikliği kültür, felsefe, gelenek ve tarih devamlılığını yok edemez. Tam tersine, siyasi rejim değişiklikleri, bu tarihi güçlere değişik bir yön ve renk vererek onların hem güçlerini artırır hem de devamlılıklarını sağlar. Modern Türkiye, Osmanlı'nın "millileşerek", yani siyasi anlamda Türkiyelileşerek yeniden ortaya çıkışıyla devamlılığını sağlamıştır. Bu millileşmede Türkçe, başlangıçtan sonuna kadar Osmanlı Devleti'nin ve modernist elitlerin dili olarak birleştirici bir rol oynamıştır. Osmanlı geçmişinin ne olduğu, bu geçmişin günümüz Türkiye'sinde nasıl bir yeni şekil alarak yaşadığı anlaşılmadan, düşünce hayatımız eksik kalmaya mahkûmdur ve ileriye sağlıklı görmemiz mümkün değildir. Bu can alıcı gerçeği her şeyden evvel Türkiye idarecilerinin ve düşünce hayatını yöneten entelektüellerin anlaması gerek. Osmanlı'yı hor görerek, aşağılayarak Avrupa kültürüne şeklen gönül bağlayanlar, Türkiye'de ön safta yer alırlar. Oysa Avrupa ve nisbeten yeni bir ülke olan ABD, tarihlerine birinci derecede önem verirler. Bu anlayışın karşısında da Batı'yı ve dışarıya açılmayı tümüyle reddeden "dinciler" ve "milliyetçiler" vardır. Bu terimleri tırnak içine aldık, çünkü demokrasi ne dini, ne de milliyeti yadsır, ancak bu temellerden hareket ederek düşünce hürriyetini ve demokrasiyi reddeden ideolojileri mahkûm eder.

Ben burada Osmanlı kültürü, kimliği ve felsefesinin dirilti-lerek aynen hayata geçirilmesini savunmuyorum. Tam tersine, eski bir kültürün olduğu gibi hayata dönüşünün imkânsız olduğuna ve böyle bir girişimin feci sonuçlar vereceğine inanıyorum. *Savunduğum ana düşünce, Osmanlı medeniyetinin varlığını ve değerini kabul ederek onun bugünkü ihtiyaçlara uygun yönlerini dinamik ve ileriye dönük olarak anlamak, öylece uygulamaktır.* Örneğin dinsel ve kültürel Osmanlı hoşgörüsü, bugün tüm dünyanın muhtaç olduğu bir yaşam şartıdır; fakat uygulanmasının Osmanlı'dan farklı olacağı açıktır. Bu amaçla, Osmanlı'dan hareket ederek Osmanlı geçmişimizin bugünkü demokrasiye katkısını kısaca inceleyeceğim.

TÜRKİYE'DE DEMOKRASİNİN OSMANLI'DAKİ KÖKENLERİ

Bugün Avrupa'da uygulanan demokrasi, halkın kendi iradesiyle seçtiği kişiler tarafından idare edilen bir yönetim şeklidir. Bu anlamda demokrasi, Avrupa'da ancak 19. yüzyılda yerleşebilmiştir. İngiltere'de *Magna Carta*, yani kral ile asilzadeler arasında 1215'te imzalanan ve kralın yetkilerini sınırlayan anlaşma, halk iradesini hesaba katmadığı için gerçek demokrasinin başlangıcı sayılamaz. Halk iradesini esas alan hükümetler öncelikle ABD'de kurulmuştur. Gerçekten, modern ABD demokrasisini "town meeting"lerde, kendi kendini idare amacını taşıyan şehir toplantılarında görmek mümkündür. Bu demokrasi her şeyden önce pratik ihtiyaçları karşılamak üzere kişiyi ve onun iradesini temel almıştır. Ancak demokrasi Amerika'da da Avrupa'da da endüstrileşme, şehirleşme, yeni düşünce akımları ve ideolojilerin belirmesi ve yaşam-egitim düzeyleri yükselen orta sınıfların genişlemesiyle bugünkü şeklini almıştır. Avrupa'da birçok düşünce akımının yanında, şehirlerin sahip olduğu özerkliklerin de modern demokrasinin gelişiminde büyük etkisi olmuştur. Sonuçta diyebiliriz ki Avrupa'nın bugünkü demokrasisinin gelişmesi ve yerleşmesi, Avrupa'ya özgü birçok tarihi güç ile modern hayatın düşünce ve ihtiyaçlarının karışımının bir sonucudur.

Türkiye'de de demokrasinin tarihi temelleri olduğu açıktır. Bu temelleri çok genel bir şekilde inceleyeceğim. Demokrasinin temeli 'hürriyet'tir. Bu hürriyetin ilk ve en açık ifadesi, daha önce de belirttiğimiz gibi, kişinin serbest hareket edebilmesi, istediği şekilde yaşamasıdır ki bu yaşam tarzı geleneksel olabileceği kadar yeni kurallara da uygun olabilir. İnancını serbestçe ifade etmek; fakat diğerlerinin inançlarına ve kültürüne saygı göstermek yine hürriyetin, demokrasinin kesin koşullarındandır. *Demokrasi, hürriyetin bir sonucu ve onun koruyucusudur*. Böylesi temel bir hürriyet şekli, kabile toplumlarında, aşiretlerde de vardı. Serbest hareket etmek, istediği zaman ve ihtiyaçlara uyarak başka aşiretlerle işbirliği yapmak veya birleşerek onların kimliğini, hatta

dilini kabullenmek aşiretlerin hayatında sık rastlanan olaylardandır. Şüphesiz ki aşiretler arasında farklar olduğu gibi, aşiret içi hükümlerlik, emir verme veya emre uyma kuralları da değişiklik göstermekle beraber genel anlamıyla demokratiktir; yani aşiret, cemaat çoğunluğunun düşüncesine uymaktadır. Bu ilkel demokrasi, göçebe aşiretler yerleşik düzene geçtikten sonra da aynen veya değişik biçimlerle ayakta kalabilir ve aşiretlerin devletle olan ilişkilerini etkileyebilir.

Aşiretlerin hürriyetlerini korumak için verdikleri mücadelenin en güzel örneği “Babai İsyanı”dır. Baba İlyas idaresinde Amasya’da 1239’da Selçuklu yönetimine karşı başlayan isyanın çeşitli ekonomik ve sosyal boyutları varsa da ayaklanmanın amacı, Türkmen aşiretlerin öteden beri sahip oldukları hareket, inanç ve örgütlenme hürriyetini korumaktır. Aynı şekilde Doğu Anadolu’da 15. yüzyılın sonunda baş gösteren “Kızılbaş” aşiretlerinin hareketi, görünürde Osmanlı hükümetinin vergilendirme politikasına, gerçekte ise merkezîyetçiliğe ve onun İslam anlayışına karşıydı. Her iki hareketin de din adına yapıldığı ve sonuçta Anadolu ve Rumeli İslamı’nı fazlasıyla etkilediği bilinmektedir. Din, hürriyeti korumak için elverişli bir gerekçeydi. Babailik Hareketi daha sonra Baba İshak’la (İlyas’ın halifesi) devam etti ve Yesevi, Kalenderi, Haydari ve diğer dervişlerin katılımıyla Bektaşiliğin temelini oluşturdu. Bektaşiliği “Şamanizm” olarak görenler bile vardır. Tabiat, ağaç, taş, su, ateş, dağ vb. doğal varlıklar Babai inancının bir parçasıydı. Sonra bunları İslamiyet’le ve hatta Hıristiyanlık’la birleştiren Babailer, Anadolu’da halk kültürünü yakından etkilemişlerdir. Kısacası Anadolu’nun geçmişindeki bu inançlar, İslam kültürünün parçası olmuştur. Halk, bu kültürü kendi kültürünün bir parçası sayarak çeşitli şekillerde korumak için durmadan mücadele etmiştir.

Kızılbaş İsyanı’nı, 15 ve 16. yüzyıllarda Osmanlı merkezi idaresine karşı ayaklanan yedi büyük Türkmen aşireti başlatmıştır. Safevi devletinin kuruluşunda birinci derecede rol oynamış bu aşiretlerin bugünkü İran Azerbaycanı’nın halkını oluşturduğu-

nu herkes bilir. Her ne kadar 21. yüzyıl demokrasisinin hürriyet anlayışı aşiretlerin hürriyet anlayışından şekil ve ifade bakımından çok farklıysa da ikisinin de temelinde yatan hürriyet düşüncesi aynıdır. İslam, bu örneklerde görüldüğü üzere, aşiretleri yakından etkilemiş; hürriyet anlayışını, kimliğini, dilini ve kültürünü güçlendirmiştir.

Aşiretlerin yerleşik düzene geçmesi, bir devlet kurabilmesi veya mevcut devlet içinde yer edinmesi hem aşiretlerin akıbetini hem de devletin şeklini yakından belirleyebilir. Osmanlı Devleti'nin kuruluş ve işleyişine büyük etkileri olduğu halde, aşiretlerin hürriyet alışkanlıkları pek de incelenmiş değildir. Arap ve Türk aşiretleri arasında yapı ve kültür farkları olduğu kadar, devlet kurma ve devletle ilişkiye geçme biçimleri bakımından da köklü farklar vardır. Bu ayrımlar, Türklerin ve Arapların din anlayışını yakından etkilemiştir. Arap aşiret veya kabilelerinin İslam'dan önce kurdukları veya tabi oldukları bir devletleri yoktu, İslamiyet'in doğuşundan sonra alınan toprakları ve İslam cemaatini idare etme ihtiyacı, özellikle Ömer ibn el-Hattab zamanında duyuldu. Bu ihtiyaca karşılık devletin temellerini oluşturacak bir idari örgüt ortaya çıkmışsa da gerçek devlet anlayışı ve teşkilatı sonradan oluşturuldu. Emeviler, fethedilen Mısır ve Suriye'de Roma, Bizans idari kurumlarını bir dereceye kadar benimsediler; fakat Abbasiler MS 750'den sonra Bağdat'ı başkent yaparak, Müslümanlaşmış olan Sasanilerin (yani bugünkü Fars-İran) devlet kurumlarını örnek aldılar. Zaten İslam dünyasında ilk dönemlerde felsefecilerle fıkıhçılar arasında beliren ayrım, din-devlet ilişkilerini yakından etkilemişti. Mekke ve Medine uleması, din ve ümmet fikrinin önde geldiğini iddia ederek devletin, yani siyasi örgütün gayri meşru olduğunu, devletin her bakımdan dinin emrinde çalışması gerektiğini savunuyorlardı. Felsefecilerle gelenekçi din âlimleri, diğer bir ifadeyle akılcılar ile ruhaniler (ilahi-semai güçten başka güç tanımayanlar) arasındaki tartışmalar daha 8. yüzyılda alıp yürümüştü. Abbasiler zamanında gelişen mezhepler, hem toplum idaresinin pratik ihtiyaçlarına cevap vermek hem de din-devlet ilişki-

lerini felsefi ve fıkhi yönden bağdaştırmak için çabalamışlarsa da dört mezhep arasında din ve devlet konusunda bazı farklar gözlenmiştir. Hanefilerin devlete birinci derecede önem vermelerine karşılık, en geç ortaya çıkan Hanbeliler (İbn-i Hanbel, 780-855) dini devletten üstün görmüşler; fakat sonuçta hepsi çeşitli derecelerde -Hanbeli olan İbn Teymiyye de dâhil- devletin gerekliliğini kabul etmişlerdir.

Orta Asya'da yaşayan ve aynı dili paylaşan Turan veya Türk aşiretleri, kendi yöneticilerinin emri altında; fakat kişi hürriyetlerini koruyarak Arap aşiretlerinden farklı bir hayat düzeni kurmuşlardı. Arap aşiretlerinde reisin, yani başkanın hep aynı aileden gelmesine, otoritesinin sınırsız olmasına karşılık, Orta Asya aşiretlerinde aşiret içi bir "demokrasi"nin yanı sıra kan bağlarının aşiret reisliğini tayin etmedeki rolü Araplardan azdı. İklim şartları, suyun paylaşılması, otlakların ortak kullanılması ve yönetimi, Orta Asya aşiretlerinin iş birliğine yol açtığı gibi, onları coğrafya ve iklim şartlarına uygun yönetim biçimleri oluşturmaya, kişiye ve doğanın niteliğine daha uygun eşitlikçi bir toplum ve devlet idaresi kurmaya zorlamıştı. Bu aşiretlerin, Çin ve sonra Roma, Bizans ve Müslümanlaşmış Sasani (İran) devletlerine komşu olarak yaşamaları, dünyevi devlet fikrini ve teşkilatını daha Müslüman olmadan benimsemelerine yol açmıştı. Bu aşiretlerin büyük kısmının ancak 10. yüzyılda Müslümanlaştığı, yani İslam'ı doğusundan üç yüz elli yıl kadar sonra kabul ettikleri düşünülürse, bu sürece kadar benliklerini bularak İslam toplumuna kendi siyasi geleneklerini ve örgütlenme şekillerini -bu arada alışkın oldukları devlet anlayışını- taşıdıkları açıktır.

Nitekim Selçuklu Devleti, aşiret ve devlet ilişkilerini yeni bir düzene soktuğu gibi, Ortadoğu'nun din hayatına ve anlayışına yeni bir nitelik kazandırmıştır. Temelde bir Oğuz aşireti olan Selçuklular, hem Fars dilini hem de devlet anlayışını temelli değişikliğe uğratarak bugünkü İran'ı oluşturmuşlardır. Ama İran Selçukluları Fars dili ve kültürünün etkisiyle anadillerini kaybetmiş, devamında da İran yönetici sınıfı içinde asimile olmuşlardır.

Anadolu'ya gelen aşiretler, kendi benliklerini Türkçe sayesinde koruyarak devletlerini kurabilmişlerdir. Dil, Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Devletlerinin ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kültürel kimliğini belirlemiş; fakat siyasi kimliği çok sonraları, 19. yüzyılın sonunda etkilemeye başlamıştır.

Anadolu Selçukluları ve Orta Asya kökenli birçok aşiret, 13. yüzyılda Moğol devletine, yani Cengiz Han'ın torunlarına tabi olmuştur. Cengiz Han'ın devletinde birçok din bulunuyor ve bunlar serbestçe yaşıyordu. Cengiz Han, belirli bir dine mensup değildi; fakat Altın Ordu devletini kuran torunları ve İlhanlılar (Ortadoğu'ya hâkim olan hanedan) Müslüman olmuşlardır. Cengiz Han'ın devletinde yasa ve siyasi kurallar hâkimdi. Bu tip bir devlet anlayışı, Osmanlı'nın devlet anlayışına bir çeşit model oluşturmuştur. Türk aşiretlerinin Orta Asya'da Cengiz'den önce kurduğu devletlerin de Osmanlı'ya büyük etkisi olmuştur ki kimin kimi etkilediği ayrı bir tartışma konudur. Kanunun üstünlüğü ve kanuna (hükümdarın iradesi ve emri ile oluşurdu) mutlak riayet, Cengiz Han'ın kurduğu devletin belli başlı özellikleriydi. Devlete karşı gelinmedikçe kişilerin din ve inançları serbestti. Orta Asya ve Anadolu'nun Cengiz Hanedanı'nın idaresinde uzun zaman kaldığı düşünülürse, onların devlet fikrinin neden buralarda kökleştiği kolayca anlaşılabilir. Oğuz aşiretleri ve İranlılar, Moğollara yakındılar, 1258'de Bağdat'ı alan ve halifeyi idam eden İlhanlı devletinin kurucusu Hülagü'nün yakın müşaviri, meşhur Nasreddin Tusi idi. Tusi ve ondan sonra Celaleddin Devvani (1427-1502), Osmanlı Devleti'nin önde gelen siyasi düşünürlerinden Kınalızade Ali'nin ilham kaynağıdır. O devirlerde hükümdarlara devleti nasıl idare edeceklerine dair nasihat veren kitaplara Ahlak Kitabı denirdi. Bunların arasında Tusi'nin *Ahlak-ı Nasiri* olarak bilinen kitabı başta gelir. Oğuz ve Kıpçakların Moğollarla olan yakınlıklarına karşılık, Araplar Moğollardan uzak durmuş ve onları her zaman kınamışlardır.

Siyasi düşüncelerimizin ve devlet kavramının tarihçesini çok genel bir şekilde dile getirmemin ana nedeni, bugünü daha iyi

anlamamız için geçmişimizi bilmenin kaçınılmaz bir şart olduğu düşüncesidir. Bugün tartışılan, elitlerin devlete hâkimiyeti ve devlet-halk ilişkilerinin kökenleri sorunu, bin yıldan beri uygulanan bir felsefe ve gelenekten çıkarsanabilir. Osmanlı Devleti, altı yüz sene belirli bir toplum anlayışı ve bir yönetici grup hiyerarşisi kurup, devlet felsefesi yoluyla kendine özgü bir düzen yaratmıştır. Bu düzen, *askeri-reaya* veya *avam-havas* veya *yönetenler-yönetilenler* olarak bilinir. Yöneticiler, iki yüzyıl süren reform ve devrimlerle Batı'dan aldıkları yeni kavram ve kurumları kabul ederken, isteyerek veya istemeyerek, bilerek veya bilmeyerek, yeni düşünceleri ve kurumları alışılmış siyasal, sosyal düzen anlayışıyla bağdaştırmak zorunda kalmışlardır. Çünkü yüzlerce yıllık geçmiş olan düşünceler ve kurumlar, toplum kültürü içine kök salarak yaşamaya devam etmiştir. Başkaları hakkında bir şey söyleyemem, ancak ben, bugün Türkiye'de olup biteni ancak eski devlet felsefesi ve kurumları hakkında düşünce sahibi olduktan sonra daha iyi anladığımı sanıyorum.

Hürriyet düşüncesi; serbest, özellikle göçebe yaşamın verdiği bir alışkanlık olarak Oğuz aşiret kültürünün bir parçasıydı. Bu aşiret kültürü, devlet bünyesinde yeni bir siyasi boyut kazanmış ve ilk dönemlerde birbiriyle bütünleşen bir "halk-devlet" meydana getirmiştir. Anadolu Selçukluları'nın büyük kısmı, yerleşik düzene geçince, siyasi hürriyetlerini korumak için mücadele etmişlerdir. II. İzzeddin Keykavus, Bizans İmparatoru III. Mihail Paleologus ile akraba idi. Keykavus, Moğollara karşı koymuş ve mücadeleyi kaybettikten sonra kendi taraftarı olan "12.000 Türkmen çadırı"nı 1263-64 yıllarında Sarı Saltuk Baba'nın idaresinde Bizans topraklarına, Balkanlar'a göçürmüştür. Bu Türkmenler, Dobruca'da Babadağ kasabasını kurmuşlardır ki Osmanlı sultanları bu kasabayı ziyaret etmeyi manevi borç bilirlerdi (Süleyman Demirel 2002'de, Recep Tayyip Erdoğan da 2007'de Saltuk Baba'nın türbesinin tamiri sırasında Babadağ'ı ziyaret etmişlerdir).

Demokrasiyle ilgisi yokmuş gibi görünen bu tarihi olayları anlatmamın iki temel nedeni vardır: Serbest yaşama ve hare-

ket özgürlüğü aşiret hayatının temelinde mevcuttur ve hürriyet duygusu demokrasinin temel taşıdır. Selçuklu Devleti, bir hanedan devleti olmakla beraber, aşiret devleti değildi. Bu devlet içinde de kişinin yeri ve hürriyeti korunmuştur. Bu esasa itibar edilmediği zaman halk, Babailer idaresinde isyan etmiştir. Osmanlı Devleti'nin kurucuları (Kayı boyu'ndan oldukları yönündeki iddialar pek sağlam gözüküyor) bir aşirete mensup olmakla beraber, Osmanlı Devleti daha kuruluş döneminden itibaren hiçbir zaman aşiret devleti olmamıştır. Sosyal yaşam ve siyasi örgütün iki ayrı olgu olduğu böylece kabul edilmiştir. Osmanlı, daha ilk dönemlerinde, yönetici sınıfın idaresinde, tepede elitist fakat kökenleri halka dayanan bir devlet olarak kurulmuştur. Osmanlı'nın ilk dönemlerinde devlet-halk kaynaşmasını sağlayan ana etken; ortak kültür, inanç ve kimlikti. Devlet, idarecilerini halk eliyle seçmekle birlikte, yerleşik düzen esasına göre yaşayan özgür insanları barındırıyordu. Osmanlı, halka dayandığı için, basit anlamıyla, demokratik bir devletti. Osmanlı Devleti Müslüman'dı; fakat idaresi teokratik değildi, bu konu üzerinde tekrar duracağız. 15. ve 16. yüzyıllarda devletin birçok ekonomik kaynağa hâkim olması her ne kadar özel teşebbüsün genişlemesini ve sonrasında kapitalizmin yerleşmesini önlemişse de tımar sistemi toprağa dayanan bir feodalite kurulmasına engel olmuştur. Halk, serf olmamış ve kişi hürriyeti devamlı korunmuştur. Böylece Avrupa'nın hayatında büyük rol oynamış, hürriyet ve hukuk düzenini yakından etkilemiş olan feodalite (derebeylik) Osmanlı'da yer etmemiştir. Her ne kadar 15. yüzyıl tımar sistemi bir çeşit devlet feodalitesi sayılabilirse de 16. yüzyılın sonlarında onun yerini alan *çiftlik* ve *malikâne* usulleri (kişiye dayanan bir çeşit feodalite başlangıcı gibi gözükmelerine rağmen) Müslim ve gayrimüslim tebaayı köle haline sokmamıştır. Kökleri bu eski toprak sistemlerinde bulunabilecek olan *ayan*, 18. yüzyılda devlet hâkimiyetini sınırlandırmak için çabalamıştır. (Bir grup ayanın nihai amacı, yaşadıkları bölgeleri pazar ekonomisine katmaktı. Bu konuyu da tekrar ele alacağız.)

Diğer yandan, aşiretlerde görülen diğer önemli özellik, dayanışma ve ortak hareket etme kültürüdür ki bu kültür, Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerinde toplumu birleştirmede etkili olmuştur. Biz, bu kültürün en önemli yönünü oluşturan dayanışmaya “cemaat duygusu” demeyi uygun görüyoruz. Cemaat, bugün genellikle din topluluklarına verilen isimdir. Oysa cemaatin asıl anlamı, insan topluluğudur ve kökü “cem” dir. (toplamak) Bu yüzden cemaat terimi, aşiretler için kullanıldığı gibi, birbirine içten yakınlık duyan ve biri diğerine dayanan eşit kişilerden oluşan başka topluluklara da verilir. Örneğin, yeniçeri ocaklarının diğer ismi *cemaattir* ki bazen meslek kuruluşları da kendilerini cemaat olarak adlandırır. Böylece cemaatin ana özelliği yakınlık, dayanışma, eşitlik, yani beraber olmaktan doğan bir çeşit yakın akrabalıktır. Bu, kan bağı değildir. Şüphesiz ki ortak din, dil ve soy bu dayanışmayı güçlendirebilir; fakat sosyolojik bakımdan cemaatin en önemli özelliği, bu dayanışma, ortaklık duygusu ve beraberliktir. Eninde sonunda bir devletin ve modern milletin varlığını sağlayan, bu dayanışma, eşitlik ve beraber hareket etme duygularıdır. (Millet ve devlet arasındaki ilişkileri daha sonra ele alacağız.) Geleneksel kültürü ve siyasi tecrübeleri bir yana atarak, demokrasiyi yalnız güncel öğelerde aramak bizi yanlış sonuçlara götürebilir. Kanımca en doğru yol, bir toplumun yaşamına, kültürüne ve hafızasına yerleşmiş düşünce ve alışkanlıkların modern çağın yeni güçleriyle nasıl çatıştığını ve zamanla onlarla nasıl bağdaşarak yeni şekiller aldığını araştırmaktır. Bu çeşit bağdaşmalara, geçmişle bugünü bir arada yaşatabilen ülkelere Türkiye çok isabetli bir örnektir, üstelik geçmişi inkâr ederek her şeyi “yeniden” oluşturmak isteyenlerin çok güçlü olmasına rağmen.

Bu konuya son vermeden önce aşiretlerin ve bu arada Osmanlı Devleti’nin dinle, özelde İslam’la ilişkilerine tekrar değinmek yerinde olacaktır. Türkiye Müslümanlığı’nın kökenleri Orta Asya’dadır. Bu Müslümanlığın her şeyden önce o coğrafyada yerleşmiş devlet fikri ve devlet örgütü içinde yer aldığını vurgulamak gerek. Halbuki, daha önce işaret ettiğimiz gibi, İslam’ın

doğuşunda Araplar arasında bugünkü anlamda örgütlenmiş bir 'devlet' yoktu ve İslam cemaati (ümmeti), asgari idari ihtiyaçlarını karşılayacak devleti sonradan kurdu. Kuzey Türk grupları Kazan-Volga-İdil arasında Cengiz Han'ın torunları Berke ve özellikle Özbek Han'ın (1313-41) Müslümanlığı kabul etmesiyle İslam, eski Bulgar devletinin sınırlarını aşarak kökleşti ve yayıldı. Bu kökleşme, Altın Ordu devleti döneminde oldu. Güneyde İlhanlıların (Gazan Han devrinde) Müslüman olması, devlet ve din ilişkilerinin önemini bir kez daha vurguladı. Sonuçta siyasal bir örgütlenme olarak devlet, Türk gruplarının Müslümanlığı kabul etmesinde önemli rol oynadı.

Ortadoğu'da devletin dinle ilişkisini Hıristiyanlarda da görmek mümkündür. Bizans devleti de kiliseyi kullanarak Bulgarların (bu Türk grubu 7. yüzyılda Asparuh'un idaresinde Balkanlar'a gelmişti), Sırp'ların, Peçeneklerin ve bazı Kıpçakların (Kıpçakların büyük kısmı Katolik olmuştur) 1243'ten sonra Hıristiyanlaşmasını, Ortodoks Kilisesi'ne tabi olmasını sağlamıştır. Bizans hükümdarının belirli bir etnik kimliğin ve dinin temsilcisi olması, bu iki kimliğin birbirleriyle kaynaşmasına yol açmıştır.

İslamlaşma Anadolu ve Balkanlar'da ise farklı bir yol izlemiştir. Oğuz aşiretleri arasında, daha sonra Anadolu'da ve Balkanlar'da İslam, babalar, dedeler, abdallar (birçoğu şaman kökenlidir) sayesinde yayılmıştır. Böylece halkçı, dünyevi ve esnek bir biçim almıştır ki bunda Ahmet Yesevi'nin (1093-1156) rolü büyüktür. Yesevi, inanmış bir Müslüman olarak, İslam'ı kendi bölgesinin (merkezi bugünkü Kazakistan) aşiret kültürüyle bağdaştırarak ona yerel, adeta "milli" bir renk vermiştir. Osmanlı yöneticileri de bir anlamda Orta Asya devlet geleneklerini ve Müslümanlığı Anadolu ve Rumeli'de yaşayan Hıristiyan halkın inançlarıyla bağdaştırarak yeni tipte bir İslam devleti ve din-devlet ilişkisi kurmuşlardır. İşte Osmanlı'nın "millet" sistemi olarak tanınan İslam kökenli sosyal örgütü, insanları öncelikle topluluğun, yani cemaatin üyesi olarak görüyor ve onlara kişi olarak cemaat içinde din, dil, kültür, eğitim hürriyeti tanıyordu ki bu yöntem, demokrasinin temel taşların-

dan birisidir. Osmanlı, bir Müslüman'ın, Yahudi'nin, Hıristiyan'ın farklı inanca sahip olmasını boy ya da göz rengi farklılığı gibi tamamıyla doğal karşılıyordu; bir kişi, cemaatin üyesi olarak din, kültür, dil hürriyetini, kimliğini rahatça koruyabiliyordu. Devlet ve idareciler -sultan ve bürokrasi- Müslüman olmakla beraber, İslam'ı "gaza" ile korumak için gayret gösterdikleri halde idarelerinde bulunan kimselere kendi dinlerini kabul ettirmek için çaba göstermezlerdi. Devlet, Müslümandı ama kültür ve din meselelerinde tarafsız hareket etmek gayretindeydi.

Devlet-din ilişkilerinde sorun, ulemanın Arap dünyası ile ilişkilerinin artmasıyla klasik İslam fikrine, yani devleti dinin karşısında gören fakat mecburen devlet hizmetini kabul eden Mekke-Medine ulemasının (özellikle Hanbelilerin) görüşüne önem vermeye başlaması ile doğmuştur. İşte bu durum karşısında devlet, din işlerine karışmadığını ve din, inanç hürriyetine saygı gösterdiğini anlatmak için daha II. Murat (1451) zamanında din-devlet sahalarını ayırmıştır. Devletin din işlerine karışmamasını sağlamak için Şeyhülislamlık kurumu oluşturulmuştur, İstanbul başmüftüsünün temsil ettiği Şeyhülislamlık bu şekilde ortaya çıkmıştır. Şeyhülislamlık başka Müslüman ülkelerde de isim olarak varsa da kurum olarak Şeyhülislamlığı yalnız Osmanlı'da bulmak mümkündür. Şeyhülislamlığın ana gayesi, din işleriyle devlet işlerini ayrı tutarak birinin diğerinin sahasına müdahalesini önlemek ve din konularında görüş ifade etmeyi ki bu işlevin adı ifta idi. En büyük Osmanlı şeyhülislamı arasında sayılan Mevlana Şemseddin el-Fenari (1350-1431), Ali Cemali Efendi (Zembilli Ali Efendi) (ö. 1526) gibi âlimlerin yaptıkları, din-devlet ayrımını sağlamaktı.

Şeyhülislamlık, bu işlevini 16. yüzyılın ortalarına kadar sürdürmüşse de bundan sonra, özellikle 17. yüzyılda, devlet emrine girmiştir. Bu tarihten sonra devlet, sosyal ve ekonomik nedenlerle bozulan düzenden şikâyetçi olan halkı avutmak ve yatıştırmak için İslam'ı ön plana çıkararak dini siyasi araç haline getirmiş ve ulemayı bir çeşit maaşlı bürokrat yapmıştır. Buna karşı gelen Birgevi gibi âlimler olmuşsa da başarı sağlayamamışlar-

dır. Her ne kadar devletin dini esas tutarak sorunları çözmeye kalkışması birçok değişikliklere ve tepkilere neden olmuşsa da bu eğilim, devletin temelinde yatan ve halk kültürüne derin kök salan din-devlet ayrılığını, inanç serbestisini yok edememiştir. Demokrasinin temel taşlarından biri olan dini ve siyasi inanç hürriyeti ile din-devlet ayrılığı fikrini bir çeşit “Osmanlı laikliği” olarak saymak yerinde olur. Ama bu “Osmanlı laikliği” Avrupa’daki din-devlet ayrılığı ile aynı mıydı? Buna verilecek cevap ‘hayır’dır, çünkü Osmanlı’nın din-devlet ayrılığı dinden değil, toplumsal, siyasal ve kültürel gerekçelerden kaynaklanmaktadır.

Egemen Batı görüşüne göre, din-devlet ayrılığı, Hazreti İsa’nın “Tanrı’ya ait olanı Tanrı’ya, Sezar’a ait olanı krala veriniz” sözünden doğmaktadır. Fakat Batı’da laikliğin ancak 18. yüzyılda uygulandığı düşünülürse, söz konusu din-devlet ayrılığının başka türlü ele alınması gerektiği kendiliğinden ortaya çıkar. Üstelik Hıristiyanlığın 2000 yıldan beri mevcut olduğu; fakat Avrupa’da demokrasinin bugünkü anlamda ancak iki yüz yıl önce oluşmaya başladığı, hatta Eski Yunan’da, Atina’da Hıristiyanlık’tan önce özel bir demokrasi kurulduğu düşünülürse, Avrupa demokrasisinin temelinde yatan laikliği “Tanrı-Sezar” ayrılığına bağlamanın manasızlığı kendiliğinden ortaya çıkar. Avrupa’da, daha doğrusu Fransa’da, laikliğin amacı, devleti ele geçiren kralın, kilisenin ve aristokrasinin kurduğu ortak rejime son vermektir. Çünkü din, bu rejimi meşru gösteren bir araç olmuştu. Dışarıdan bakıldığında bazı benzerlikler görülse de Osmanlı’daki durum farklıydı, çünkü dinin kilise gibi kendine özgü tüm sathı kapsayan bir örgütü yoktu. Avrupa’da Katolik Kilisesi’nin örgütü Vatikan’dan en küçük köye kadar gider. Türkiye’de bunun bir benzeri Diyanet’tir; fakat Diyanet’in ilahi bir yanı yoktur ve hatta Diyanet devletin dini kontrol etmek için kullandığı bir kurumdur. Katolikler ve Protestanlar arasındaki ayrılık, Vatikan’ın din hâkimiyetini tek elde toplamasıdır. İslam’da, Şi’a hasebiyle İran hariç, böyle bir durum yoktur.

Osmanlı'nın siyasi felsefesini, aşiret hayatından kalma doğallığı ve benzeri güçleri incelemeyen Osmanlı'daki din-devlet ilişkilerini anlamak mümkün değildir. Sonuçta Osmanlı'da ve bugünkü Türkiye'de din-devlet ilişkilerinin kendi tarihi ve kültürel şartlarına uygun olarak geliştiğini ve bunun için de laikliği Türk toplumunun din-devlet ilişkileri geleneklerine uygun biçimde tanımlamak gerektiğini vurgulamak yerinde olur.

Şimdi kısaca İslam'ın demokrasiye yatkın olup olmadığına değineceğiz. Öncelikle şunu belirtmek yerinde olur. Hiçbir ilahi din, demokrasiyi açıkça kabul etmiş değildir, ilahi dinler her şeyin, bu arada insan yaşamının Allah'ın bilgisi dâhilinde ve emrine göre işlediğini temel ilke olarak benimserler. Her ilahi dinde mevcut kitapların Allah'ın emri olduğunu kabul edenler, bu kitapları anayasalardan -anayasalar insan yapısı olduğu için- üstün tutanlar vardır. Bu kişilerin gözünde, kanunlarını yaparak kendi iradesiyle kendini yöneten, yani demokrasiyi kabul eden bir cemiyet, ilahi kitaplara karşı gelmektedir. Her ne kadar bu görüşe karşı olarak Allah'ın kişiye bir irade gücü verdiği ve bu güç sayesinde insanların doğru yolu -bu arada demokrasiyi- seçme yeteneğine sahip olduğu tartışılabilirse de, ki İslam'da tartışılmıştır, bu gibi iddiaların temeli zayıftır. Diğer yandan dinin, bu arada İslam'ın insan hayatına, eşitliğe ve adalete birinci derecede önem verdiği düşünülürse ve bu gibi özelliklerin demokrasinin ruhunda yer ettiği göz önünde tutulursa, demokrasi ile dinin çatışmadığı anlaşılır. Üstelik İslam'da *şura* (meclis-kurul), *meşveret* (danışma-tartışma), *icma* (ulemanın düşünce birliği ve bunun mutlak doğruluğu) ve *cumhur* (halk) gibi modern demokrasi ile uygunluk gösteren kavramlar uygulamaya konu olmuştur. Fakat demokrasiyi destekleyecek nitelikteki bu İslami kuralların varlığına rağmen -Türkiye hariç- hiçbir İslam ülkesi demokratik bir yapı kuramamıştır ve yakın zamanda da kuracağa benzememektedir. Türkiye'de de demokrasi İslam nedeniyle kurulmuş değildir. Tam tersine demokrasi, İslami inançlara güven ve serbestlik getirmiştir. Daha sonra işaret edeceğimiz gibi, demokrasi Türkiye'de de iç dinamiklerin baskısı ve bazen dış etkenler sayesinde kurul-

muştur. Demokrasi, ancak ondan manen ve maddeten (ekonomik anlamda) yarar bekleyen, manen kendi dünya görüşünü ifade eden ve onun uğruna düşünce üreterek mücadeleyi göze alanlar sayesinde gerçekleşebilir. Bu mücadeleyi verecek olan, modern orta sınıftır. Osmanlı'da ve Türkiye'de demokrasinin gelişimi, bu sınıfın ortaya çıkışıyla paralellik izler.

ORTA SINIF VE DEMOKRASİ

Osmanlı Devleti'nden kalan kültürel mirası değerlendiren ve Türkiye'de modern demokrasinin yerleşmesinde birinci derecede etkisi olan kimseler, orta sınıfa mensuptur. Orta sınıfın Batı'daki adı burjuvadır. Marksistler, burjuvaziyi kapitalizmin ve endüstrileşmenin sosyal sonucu olarak görürler. Bu açıdan bakarsak İslam dünyasında erken dönemlerde endüstrileşme olmadığına göre, burjuvazi olmayacağı aşikârdır. Halbuki orta sınıfı başka ölçütlerle göre tanımlarsak, Asya ülkelerinde ve bilhassa Osmanlı'da bir orta sınıf bulunduğu rahatlıkla söz edebiliriz.

Osmanlı'da özel mülkiyet, kişilerin ev, dükkân ve toprak sahipliğiyle daima mevcut olmuştur. Meslekler ve ticaret, geniş çapta özel teşebbüs kurallarına ve değer ölçülerine uygun olarak gelişmiştir. Her ne kadar fethedilen ülkelerde ekime uygun araziler devlet idaresinde tımar olarak işletilmişse de önemli miktarda arazi, bilhassa Doğu Anadolu'da kişilerin elinde kalmıştır. Diğer yandan İstanbul ve merkezi idare, gerek miri arazinin dağıtımında gerekse işletilmesinde Müslüman ve gayrimüslim yerli halkın ileri gelenlerinin yardımından istifade etmiştir. Tımar, devletin ve özel kişilerin ortak yürüttüğü bir ekonomik faaliyetti. Tımar çiftliklerinin ürettiği mahsul, piyasada serbestçe alınıp satılırdı. Tımarı bir çeşit "devletçilik" olarak göstermeye özenenler, bunun şahsi teşebbüs yönünü bir yana bırakırlar. Oysa 16. yüzyıldan sonra tımarın yerine geçen *çiftlik* ve *malikâne* sistemleri arazi, işletmesini kişilerin emrine doğrudan vererek, bilmeden ve istemeden yeni orta sınıfın doğuşuna yol açmıştır. Böylece 17. yüzyılın son-

larına doğru yerli halk arasından zenginleşen ve o ölçüde eğitim sahibi olanların sayısı gittikçe artmıştır.

Mülkiyet esasına dayanan bu orta sınıf içinde ulema, devlet memurları, sipahi aileleri, emekli askerler gibi daha başka sosyal gruplar da yer alıyordu. Bu grupların devlete bağlılığı 16. yüzyılın sonuna kadar oldukça fazlaydı, çünkü bu orta sınıflar (gayrimüslimler dâhil) devletin bir çeşit memuru, hatta küçük ortağıydı. Bu statükoyu, yani halkın ileri gelenlerini devletin memuru ve ortağı olarak görmek başka ülkelerde pek mümkün değildir. Taşra şehir ve kasaba ileri gelenleri sayılabilecek bu sınıf, hem ekonomik alanda, hem de günlük hayatta birçok ödevi üstlenerek yerel otoritenin gerçek sahibi olmuştu. Görünürde halk ve ileri gelenler *sancak beylerini* ve *beylerbeyini* amir olarak tanıyorsa da bu merkez amirlerinin emirlerini yerine getiren, değiştiren ve bazen uygulamayacak kadar güç sahibi olanlar, yerli idarecilerdi. Köyler (kariye-mezra) ve şehir mahalleleri ise -Müslüman veya gayrimüslim- kendi seçtikleri *muhtarlar*, *kocabaşılar* tarafından yönetilirdi, merkez kararlarını da yine bu cemaat başkanları uygulamaktaydı. Köy halkı, çoğu kez kendisini cemaat olarak adlandırdı. Böylece halkın büyük bir kısmının yaşadığı köylerde, kasabalarda hem başkan seçimi hem de idare şekli bakımından ilkel bir demokratik rejim hâkim durumdaydı. Kasaba ve şehirlerde mahallelerin idaresi de yine yerli halkın elindeydi. Osmanlı tarihini yazan vakanüvisler, merkezin görüşlerini ön plana koydukları için bu orta sınıflar hakkında doğru dürüst bilgi vermezler. Onun için bu konudaki bilgilerimiz inanılmayacak kadar az ve taraflıdır.

Buna rağmen, elimizde bulunan bazı kaynaklar bu orta sınıfın 17. yüzyılın sonunda bir hayli büyüdüğünü göstermektedir. Örneğin Hülya Canbakal, 17. yüzyılda Ayıntab (Antep) üzerine yaptığı önemli bir çalışmada bu olguyu kaydetmiştir. Yüzyılın başında ancak üç ailenin üst sınıfa mensup gözüktüğü Ayıntab'da yüzyılın sonunda bu ailelerin sayısı seksen yediye yükselmiştir. Ailelerin yüksek sınıfa mensup olduklarını isimlerin sonuna konan “zade” eki göstermektedir. Bu “zadeler’in orta sınıfın en üst

tabakasını oluşturduğunu düşünmek daha doğru olur. Kaba bir hesaplama, o devirde Ayıntab nüfusunun yüzde 10-15'ini orta sınıf oluşturduğunu tahmin etmek mümkündür. 17. yüzyılda okuyucuların ve basılan kitapların sayısının bir hayli artmış olması orta sınıfın mevcudiyetinin bir başka ifadesidir. Mesela Katip Çelebi (1609-1657) Türkçe yazdığı tarih kitabının (Fezleke) bibliyografyasında dokuz yüz tarih kitabı adı verir. Başka bir kitapta bin dört yüz başlık sayar. Ayrıca kendisinin bin ciltlik bir kitaplığa sahip olduğunu söyler ki bu, 17. yüzyıl için çok yüksek bir sayıdır. Özel kütüphane sahibi olanların sayısı, toplumun entelektüel bilgisinin göstergesidir. 17. yüzyıl genelde “gerileme dönemi” olarak bilinir; fakat devletin siyasi ve askeri bakımdan zayıflaması toplumun kültürel ilerlemesine engel olmamıştır. Bu açıdan bakıldığında 17. yüzyıl, Osmanlı medeniyetinin “olgunlaşma dönemi” sayılabilir. Orta sınıfın gelişmesi, kitap sayısının artışı ve Sultan Ahmet Camii gibi mimari anlamda şaheser bir yapının bu zamanlara tesadüf etmesi, Osmanlı Devleti'nin askeri anlamda zayıflamasına karşılık, yaşam ve ilim alanında geliştiğini göstermektedir. Bu gelişmelerin daha yüksek seviyeye çıkararak sosyal ve siyasal alanlarda meyve vermemesinin nedeni ise devletin ve devlet yönetiminin toplumdaki koparak kendisini toplumun efendisi, nihai amacı olarak görmesidir. Devletin putlaşması bu dönemde başlar. Kâtip Çelebi'nin *Düstûru'l-Amel li Islâhi'l-Halel* veya *Mizanü'l-Hakk fi İhtiyari'l-Ahakk* (*En Doğruyu Seçmek İçin Hak Terazisi*) kitaplarını okuyanlar, 17. yüzyılda Osmanlı'nın gerilemesini devletin (ve ulemanın) halkla ilişkilerinin kesilmesinde ve sultanın despotlaşmasında (Allah'ın yeryüzündeki gölgesi -*zilullah*- olmasında) bulabilirler. Daha kötüsü, Osmanlı bu döneme kadar Avrupa'dan üstün olmasına karşılık, 18. yüzyılda, 1703-30 arası erken kapitalizme uyma gayreti sonuç vermeyince gittikçe geri kalmıştır.

Diğer yandan, yerel idarenin yerli bir orta sınıfın elinde olmasının ve bu idarenin görece demokratik usullerle yürütülmesinin birçok yan etkisinin olduğu şüphesizdir. Her şehrin kendine göre

bir orta sınıfa sahip olması ve kültür merkezi haline gelmesi, yerli kültürün ve dilin gelişmesini kolaylaştırmıştır. Aynı zamanda taşra kasabaları, gelişimlerini sürdürdükçe, İstanbul'un, yani merkezin etkisini daha fazla benimseyerek, merkez kültürünü yerel kültürleriyle birleşerek bir sentez yaratmışlardır. Otorite bakımından birbirlerinden uzaklaşan merkez ve taşranın, kültür bakımından birbirlerine yaklaşmaları çelişki gibi gözükse de aslında çok olağan bir gelişmedir, çünkü taşra her zaman merkeze benzemeye heves eder. Örneğin Saraybosna, Osmanlı devrinde kurulan bir Balkan şehridir ve 1878'de Avusturya idaresine geçmiştir. Fakat 1992-95 Savaşı'na kadar Saraybosna, İstanbul'un kaybettiği Osmanlı ruhunu ve hayatını koruduğu gibi, bunları Boşnak dili ve kimliği ile ifade ederdi. Merkezden, yani İstanbul'dan gelen etkilerin yerli hayatı biçimlendirerek bir taşra Osmanlı kültürü yarattığını ve merkezle olan ilişkiyle bunun devam ettiğini kabul etmek gerek. Sultanın bir hükümdar olarak birleştirici merkezi siyasi fonksiyonunun yanında sarayın da giyim, gıda, sanat bakımından model olduğu aşikârdı. İlk bakışta çelişkili görünen bu olayı şöyle özetleyebiliriz: Merkez, gücünü kaybederken taşra şehirleri güçleniyor ve Osmanlı, ekonomik faaliyetlere gittikçe bel bağlayarak Müslüman orta sınıfın etkisini genişletiyordu. Taşra kasaba ve şehirleri Osmanlı kültürünün ve kimliğinin temsilciliğini kendi üzerlerine alıyorlardı.

Merkezi idare ile eyalet yerlileri -daha doğrusu merkezi bürokrasi ile yerel halk- arasındaki ihtilaflar, 17. yüzyılın sonuna doğru kendini açıkça göstermiştir. Bu ihtilafların nedenleri, merkezi idarenin bir yandan yeni ve gereksiz fetihlere (Girit gibi) girişmesi; diğer yandan paşaların savaş kazanarak isimlerini yüceltmek, güçlerini ve varlıklarını artırmak için savaşı ön plana almaları, durmadan vergileri yükseltmeleriydi. Savaş hevesi, devlet zaafını örten bir maske olmuştu. Devlete hâkim olan paşalar halktan kopuk, kendi devlet felsefelerine göre azamet, şan şeref ve parlak sözleri ön plana alan yeni tipte devletçi bir kültür yaratmışlardı. Merkez ile taşra idareleri arasındaki gerginlik, orta sınıfın devle-

te hâkim olması gibi bir nedenden kaynaklanmıyordu. Tam tersine, taşra yerel idaresinin ve sayıları durmadan artan orta sınıfın devlete her zamandan fazla ihtiyacı vardı. Yeni koşullara uygun kanun çıkaracak, ülkeyi dışarıya karşı savunacak, taşra liderlerinin mevkilerini onaylayacak ve meşrulaştıracak bir sultana ve devlete ihtiyaç artmıştı. Ama devlet, toplumu bir yana atarak, kendini nihai amaç olarak göstermişti. Böylece “Devlet kimin malıdır?” biçiminde bir sorun ortaya çıktı.

18. yüzyıl boyunca merkez ve taşra bürokrasisi ile yerel orta sınıf arasında artan gerginlik, nihayet patlak verdi. Taşra halkı, kendi yerel liderleri etrafında toplanarak onların hem güçlerini artırdı hem de merkezi devletin bürokrasisine karşı cephe almalarını sağladı. Halk desteğine güvenen ve idare ettikleri miri (devlet) araziye sahip çıkan *ayanlar*, sayıları arttıkça, merkezi bürokrasiye -ama devlete ve sultana değil- meydan okuyarak, idare ettikleri miri arazinin mülkiyetinin kendilerine devredilmesini istediler. Rumeli ayanının iktidara getirdiği II. Mahmud (1808-39) *Sened-i İttifak* ile ayanın istediklerini gerçekleştirdi. Bu nedenle, Türkiye’de demokrasiye giden ilk yolu ayanın açtığını söylemek doğrudur. Ziya Gökalp bu gerçeği ilk açıklayanlardandır.

Ayanın isteklerini yerine getiren, hatta II. Mahmud’u tahta çıkaran, Rusçuk ayanı Alemdar Mustafa Paşa olmuştur. Merkeziyetçiliği kuvvetlendirmek isteyen II. Mahmud ise yeniçerileri ayaklandırarak Alemdar’ı yok ettiği gibi, devamında diğer ayanları da etkisiz hale getirmiştir. Ayan avı 1815’te, yani yeniçerilerin 1826’da ortadan kaldırılmasından çok önce gerçekleşmiştir ki bunun anlamı açıktır: Ayan, yeniçeriden daha tehlikeliydi, çünkü yeniçeri nihayetinde ‘devlet kulu’ olmaktan ileri gidemezdi; ayan ise gerçek anlamıyla iktidara kendi damgasını vurmak istiyordu. Sultan II. Mahmud, Mısır’a hâkim olan Kavalalı Mehmet Ali Paşa’ya ve bugünkü Yunanistan’ın orta kısmını kontrol eden Tepedelenli Ali Paşa’ya uzun süre dokunamadı. Neticede Mısır özerkliğe kavuştu. Aslında ne Mısır ne de Yanya ayanı devlet düşmanıydı, onlar yerli

halkın sözcüleriydiler. Halkın temsilciliğini ellerine alan kişilerle işbirliği yapamayan bir devletin akıbeti kötüdür.

II. Mahmud'un ayanı ortadan kaldırarak yerli halka hürriyet getirdiğini iddia edenler de vardır. Ancak merkezi bürokrasinin otoritesini alabildiğine artırmanın ve halk kültüründen uzaklaşmanın bir yerde halkın zararına olacağını unutmamak gerekir. Sonradan bu harekete “modernleşme” denecekti.

Tarih kitaplarının ayan hakkında verdiği bilgiler, tamamıyla merkezi hükümetin görüşünü savunduğu için, *ayanı mütegalibe, derebeyi* gibi göstererek alabildiğine kötülemektedir. Ayan arasında kendi bölgelerinde yaşayan halka zulmeden, köylülerin mülkünü zorla alanlar vardı; fakat halkın tarafını tutan, halk tarafından sevilen ve merkezi hükümete karşı halktan destek gören ayan sayısı da şüphesiz ki büyüktü. Yerli idare ve halk ile merkezi hükümet arasında gittikçe artan gerginlik ve ihtilaflar -ayan ile İstanbul bürokrasisi arasında gözüксе de- aslında çok daha köklü faktörlerden kaynaklanmaktaydı. Durum kısaca şu şekilde özetlenebilir: Avrupa'nın Osmanlı Devleti üzerindeki etkisi 18. yüzyılın sonunda arttı. Rusya karşısında mağlup olan Osmanlı Devleti, İngiltere ve Fransa'nın yardımına muhtaç olunca ekonomik yönden onlara birçok taviz vermek zorunda kaldı. Osmanlı halkının ürettiği tarım ürünlerine yönelik Avrupa talebi artınca hem piyasanın isteklerine göre ürün yetiştirmek hem de piyasa fiyatına göre mal satmak (önceden, tayin edilen fiyat üzerinden belirli miktarda ürünü merkeze teslim etme usulü vardı) isteyen taşra halkı, eskiden kalma birçok yasak ve sınırlamayla karşılaştı. Devlet idaresinden şikâyetler gittikçe artmaktaydı. Tarıma hâkim olan kimseler, yani ayan ve onlarla çalışan binlerce kişi, ekonominin piyasa şartlarına uymasını istiyordu, yoksa onlar ne devlete ne de sultana karşıydılar. Ayan, piyasa şartlarının doğurduğu bir sosyal gruptu. Daha doğrusu, eskiden merkezi hükümetin emrinde çalışan ayan, şimdi ekonomik şartlara uygun olarak serbest hareket eden müteşebbis olmak istiyordu. Fakat devlet idarecileri, eski düşünce ve idare şekillerine bu gerçekleri göremeyecek kadar saplanıp kalmışlardı.

Ayan, toplumu derinden etkileyen büyük bir sosyo-ekonomik değişimin görünen yüzüydü. Ünlü ayarların yanı sıra, Anadolu ve Rumeli'nin her yerinde aynı felsefeyi ve istekleri paylaşan, piyasa şartlarına göre hareket etmek isteyen yüz binlerce kişi vardı. Halk için ana sorun geçimdi, devleti kimin idare ettiği değildi. Halkın ileri gelenleri devletin piyasa koşullarına uymasını istiyordu. Kökeni ziraatta olan bu kişiler, ekonomik bakımdan çağa uyum sağlayan bir hükümet istedikleri kadar, kültür, kimlik ve gelenek bakımından kendi geçmişlerine ve özyerine sadık kalmak istiyorlardı. Osmanlı orta sınıfı, bir ayağı geçmişte, yeni bir gelecek istiyordu, (çok sonraları, Yahya Kemal kendini bu şekilde tarif etmişti.) Bu "sınıf" -bu terimi daha iyisini düşünemediğim için kullanıyorum- karşısında kendisinden şartsız itaat isteyen, ona emir kulu olarak bakan bir bürokrasi bulmuştu; işin en garip ve bugün dahi anlaşılmasında güçlük çektiğimiz tarafı, bu bürokrasinin yeni, "modern" oluşuydu. II. Mahmud'un kurduğu "modern" okullarda yetişen bir bürokrasi, kendi rejimini kurup ona sahip olmak istiyordu. Bu bürokrasi, bir yandan gittikçe Batı'nın ilminden, kurumlarından ve ilerlemesinden söz ederken, diğer yandan kendini idare ettiği halktan çok üstün ve "ileri" görüyor, halkın efendisi ve mihmandarı tayin ediyordu. Bürokrasi, idare ettiği halka din, dil gibi alanlarda yakınlık hissediyor; fakat bu "ortak" din ve dili yine kendi ölçütlerine göre değerlendirme yolunu arıyordu. 19. yüzyılın ikinci yarısında oluşan "halk dili" ise ne bürokrasinin kullandığı eski Osmanlıca ne de halkın konuştuğu dildi. "Halk dili" gazetelerin, kitapların, okulların yarattığı dil olarak kısa sürede "milli" dil haline geldi. Bu dili oluşturanlar, orta sınıfların entelektüel kanadı idi. İbrahim Şinasi, Ahmed Midhat Efendi gibi yazar ve gazeteciler bu yeni dilin (Türkçenin) mimarlarıydılar. Bunların arasında *Lehçe-i Osmani*'nin yazarı Ahmet Vefik Paşa'yı çağını anlamış bir insan olarak göstermek mümkündür. Orta sınıf entelektüellerin oluşturduğu "halk dili"ni bürokratlar da zamanla kabullenmeye başladılar ve dil, orta sınıflara özgü bir yeni Türk edebiyatı kurduğu gibi roman, uzun hikâye gibi yeni

edebiyat türlerini de Türkçeye mal etti. *Edebiyat-ı Cedide, Fecr-i Ati* akımları, edebiyatla sosyal yapı değişiklikleri arasındaki ilişkileri çok iyi gösterir, yeter ki yaklaşım doğru olsun. Büyük yazar ve düşünür Ahmet Hamdi Tanpınar, bu orta sınıfın doğumunu *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi* kitabında çok güzel anlatmıştır.

Bürokrasinin ve aydınların büyük bir bölümü, halkın geri kafalı, tutucu ve değişime karşı olduğunu beyan ederek kendilerini siyasi ve kültürel yol gösteren mevkiine koyuyorlardı. Bunun için kendilerini “asilzadeler”, “güzideler”, “yol göstericiler” olarak tarif edenler, gittikçe bireyselleşen, kişiliğinin bilincine varan halktan körü körüne itaat istiyorlardı. Ziya Gökalp, halka “medeniyet” götüren ve halktan “kültür” alan bu kişileri göklere çıkarıyordu. “Modernizm”, “ilim” ve “ilericilik” adına totaliteryanizmin yoluna girmiş “asilzadeler”, Ömer Seyfettin’in ve Ahmed Midhat Efendi’nin hikâye ve romanlarına konu olmuşlardır ki bu adı geçenler, orta sınıfın edebiyat temsilcileriydiler. Bürokrasi, kültürüne sadık kalan taşra orta sınıfının Avrupa medeniyetine, eğitimine açık olduğunu kabul etmek istemiyordu. Halbuki Müslüman orta sınıf liderleri, günün koşullarına göre hüküm sürecek, ekonomiye birinci derecede önem verecek bir hükümet ve devlet istiyorlardı. (Bu konuda Erzurumlu yirmi sekiz kişinin hazırladığı bir mektup, sözlerimizi doğrular. Mektup için bkz. *Kebikeç*, S. 29, Güz 2006.)

Hükümet eninde sonunda piyasa baskılarına ve orta sınıfın ekonomik serbestiyet isteklerine boyun eğerek 19. yüzyılın sonunda miri devlet arazisini özel mülkiyete dönüştürmek zorunda kaldı. (1858 *Arazi Kanunnamesi* ile araziyi kontrol etmede başarı sağlanamamıştı.) Osmanlı Devleti’nde sosyo-politik manzara 19. yüzyılın sonunda çok değişmişti. Hıristiyan orta sınıfı, Avrupa’nın desteğiyle, dışarıdan ve dolaylı olarak iç ticarete hâkim olmuş, kendi etnik ve dini özelliklerini esas alan milliyetçi bir entelektüel grubu cemaatlerinin lideri yapmıştı. Örneğin tarih boyunca sesleri pek işitilmemiş olan Bulgarlar, İstanbul’da bir orta sınıf oluşturarak, bunun aracılığıyla 1870’te bir Bulgar Kilisesi kurdu ve Rusya’nın yardımıyla 1878’de Bulgaristan’ın özerk olması-

nı, 1908’de de milli devlet olarak özgürlüğünü sağladı. Rum orta sınıfı ise Batı Anadolu’yu ekonomik kontrolü altına aldığı gibi, İstanbul’da da büyük ve etkili bir varlık göstermeye başlamıştı ki bu gelişme Yunanistan’ın 1828’de milli devlet olarak ortaya çıkması ile sonuçlandı. Aynı sosyal gelişmeyi 1860’tan sonra büyük bir modernleşme çabasına girişen Yahudiler ve Ermeniler için de söylemek mümkündür. Siyasi ve ekonomik bakımdan Avrupa’nın tam desteğini alan gayrimüslimler (Yahudilere de kendi soydaşlarından yardım gelmiştir) bir milli kültür yarattıkları gibi din, kültür ve bilhassa ticari bağlar sayesinde taşrada yaşayan soydaşlarıyla yakın ilişkiler kurarak siyasal, kültürel bütünleşme ve millileşme gerçekleştirdiler. Rumların kurdukları Sylogi dil ve kültür cemiyetleri buna çok iyi bir örnektir.

Müslümanlar arasında beliren orta sınıfta da halen doğru dürüst incelenmeyen kendine göre bir “millileşme” vardır. Cemaat esasına göre kurulmuş klasik Osmanlı Devleti, fiiliyatta Müslümanları da kendi başına bir millet olarak kabul ettiği için, tüm Müslümanların kaynaşmasına ve koşullar olgunlaştıktan sonra siyasi bir bütün, yani *milli* bir topluluk olarak ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Eskiden devletin ana rolü, çeşitli dini ve etnik gruplar arasında denge tesis ederek birbirlerine baskı yapmalarını önlemek, hoşgörü, huzur ve istikrarı sağlamaktı. Fakat *Tanzimat Fermanı* ve bilhassa *Islahat Fermanı*’nın devletin eski korporatif örgütlenmesi yerine kişi ve vatandaşlık üzerine kurulacak bir devlet yapısını kabul etmeye başlaması, siyasi kimliğin din üzerine kurulmasına yol açmıştır.

Şüphesiz ki Tanzimatçıların amacı, tebaayı birleştirmektir. Fakat “vatandaşlık” kavramı, dini kimliklerin milli/siyasi bir boyut kazanarak ön plana geçmesine yol açtı. Sonunda Osmanlı nüfusu da “çoğunluk (Müslüman)”-“azınlık (gayrimüslim)” şeklinde ayrışmaya başladı. Eskiden vergiye esas teşkil etmesi için yapılan nüfus tahrirleri, 1850’den sonra nüfusu dini ve etnik (ve erkek-kadın) esaslara göre ayrıma tabi tutmuş ve istemeden de olsa dini farkların siyasi farklar haline gelmesine neden olmuştu. Müslümanlar

da böylece 19. yüzyılın sonuna doğru gerçekleştirilen reformlar yoluyla, *Müslüman kimliklerini bir Osmanlı-Müslüman siyasi kimliği* haline dönüştürdüler. Bu gelişme, devlet mekanizmasının, yani siyasi karar verme yetkisinin açıkça Müslümanların elinde toplanmasıyla sonuçlandı. Devlet, tebaayı eşit olarak bütünleştirme hedefini gerçekleştirememiş, tam tersine eski tarafsızlığını kaybederek Müslümanlarla özdeşleşmeye başlamış; fakat aynı zamanda Müslümanların üzerinde mutlak yetçili bir hâkimiyet kurmuş oldu.

Devlet dilinin öteden beri Türkçe oluşu ve modern okulların, basının, mahkemelerin ve sayıları gittikçe artan merkez memurlarının Türkçeyi iletişim aracı olarak kullanmaları, devletin Müslümanlaşmasını ve Türkleşmesini hızlandırdı. Aynı zamanda devlet, artık “azınlık” olan Ermenilere ve Rumlara azami derecede dini, kültürel serbestlik verdi ve devlet memurluklarını onlara açtı. Fakat bu hareket, “çoğunluk” haline gelen Müslüman halk ile gayrimüslimlerin siyasi bakımdan birbirlerinden ayrılmasına engel olamadı. Kısacası, devlet bürokrasisine gayrimüslimlerin kabul edilmesi, devletin din, kültür ve dil konusunda Hıristiyanlara özgürlük tanıması, vatandaş olarak tüm tebaayı eşit görmesi toplumun Müslüman-Hıristiyan olarak ayrılmasını önleyemedi. Zaten tüm Ortodoks gayrimüslim (Bulgar, Sırp vb.) cemaatler dil ve kültür farklılıklarının bilincine varınca, (bunu Bizans’ı diriltmek, daha doğrusu Slavları dil ve din yoluyla Helenleştirmek isteyen ve kendisi de Helenleşen patrikhaneye tepki olarak görmek gerek) din ortaklığını ikinci plana ittiler ve milli (Bulgar, Rumen vb.) bir Ortodoksluk geliştirdiler. Açıkçası din, millileşti.

Sultan II. Abdülhamid’in siyaseti, bir bakıma bu gelişmelere bir cevaptı.¹ Onun Panislamizmi, her şeyden önce, ayrı dil konuşan,

1 Bkz. Kemal Karpat, *İslam’ın Siyasallaşması: Osmanlı Devleti’nin Son Döneminde Kimlik, Devlet, İnanç ve Cemaatin Yeniden Yapılanması*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2004, ss. 281-335.

ayrı etnik gruplara mensup Müslümanları “Osmanlı Müslümanı” olarak birleştirme amacını gütmekteydi. Ayrıca sultan, bürokrasiyi güncel ihtiyaçlara uygun çalışan, profesyonel bir grup haline getirmeyi amaçlıyordu. Böylece Osmanlı Devleti, Müslüman halkın özüne ve kültürüne uygun bir nitelik kazanarak modern, Müslüman (ve sonra Türk) bir devlet haline gelmekteydi. Burada kullandığımız “Türk” terimi, Türklerin Orta Asya kökenini bir yana atmamakla beraber, ağırlıkla 19. yüzyılda oluşun ve tüm Anadolu ve Rumeli Müslüman kimliğini esas alan topluluğun ismiydi. Sultan II. Abdülhamid, Anadolu ve Rumeli’de oluşmuş, özgün kimliğini geliştirmiş bir Müslüman cemaatin bütünleşerek siyasi anlamda bir millet olarak ortaya çıkmasına hız verdi. 19. yüzyılda Kırım, Kafkasya ve Rumeli’deki eski Osmanlı topraklarında yaşayan kişilerin göçmen olarak Anadolu’ya gelişleri, birçok bakımdan bu “eski” cemaatin modern bir kimlik (Türk) olarak doğmakta olan yeni “milli” topluluğun parçası haline gelmelerini sağladı. Gelen muhacir kitle arasında yüksek sınıfa mensup, kültürlü, mevki sahibi kimselerin bulunması, bunların kendi milli-etnik kimliklerinin bilincine varmış olmaları, Müslüman orta sınıfının hem büyümesine hem de siyasi yönden bilinçlenmesine yardım etti. Islahat Fermanı’nın (1856) Osmanlılığı, yani vatandaşlık kimliğini öne sürmesi, vatandaşlık kanunlarını buna göre çıkartması (1864), eski Osmanlı toplumunu değiştirdi ve toplumun kendi iç dinamiklerine göre değişmesini, yeni kimlikler almasını ve millileşmesini hızlandırdı. Müslüman orta sınıfın siyasi güce sahip olmasını ise 1876 Anayasası sağlayacaktı ki bu meseleyi ayrı bir bölümde ele alacağız.

Yukarıda söylediklerimizi özetleyelim. 19. yüzyılın ikinci yarısında orta sınıflar Müslüman ve gayrimüslim olarak ikiye bölünmüşlerdi. Osmanlılık anlayışı, Müslümanlar ve gayrimüslimler arasında eşit vatandaşlık yoluyla siyasi bütünleşme gayretlerine karşın başarılı olamadı. Devlet, bilhassa II. Abdülhamid döneminde, hem modernleşmiş ve kısmen profesyonel bir bürokrasi ve yeni kurumlar yaratmaya gayret etti hem de bunun Müslüman